

Ольга Брель, Людмила Харченко

Культові споруди на топографічному плані Чигиринна XVII ст.

Olga Brel, Ludmyla Kharchenko

The Religious buildings on the topographical maps of the Chyhyryn of XVII century

Today the Church is actively cooperating with the government. The tradition of the union of the Church and the empire in Ukraine began to take shape several of the centuries ago. The plans and delineations of the Chyhyryn, the first capital of hetmans, proved that in the seventeenth century the Church actively influenced to the political and diplomatic activities of Ukrainian Hetmans.

Keywords: Church, Chyhyryn, topographical map

Сьогодні Церква активно взаємодіє з державними структурами. Традиція єднання Церкви і держави в Україні почала закладатися ще кілька століть тому. Плани та зображення першої гетьманської столиці Чигирин доводять, що в XVII ст. Церква мала значний вплив на політичну і дипломатичну діяльність українських гетьманів.

Ключові слова: Церква, Чигирин, топографічна карта

Кожна держава має свою систему взаємодії між релігійними організаціями і державними органами, яка формувалася протягом століть. Стосовно України, то, на думку протоієрея Миколи Симчича та багатьох інших релігійних та політичних діячів і науковців, тут Церква ніколи не стояла осторонь громадського життя з його потребами і тривогами. Вона завжди перебуває в діяльному єднанні і в співпраці зі світським суспільством та державою. Церква, як і в минулому, постає як ключовий державоформуючий елемент¹. Традиція єднання релігії та політики в кожній державі складалась по-різному і протягом не одного століття. Сучасна ситуація є результатом вікового релігійно-політичного синкретизму.

Прослідкувати Дану тенденцію в українському історичному контексті можна на основі аналізу планів, малюнків, описів стародавніх міст, оскільки в зазначених документах значне місце відводиться найбільш значущим для держави і суспільного життя об'єктам. Стосовно

до XVII ст., то не на останньому місці є аналіз місто забудови тогочасної гетьманської столиці – Чигирин, оскільки саме тут велась державотворча, дипломатична діяльність українських гетьманів, саме тут закладався фундамент державної, суспільної, релігійної структури, який ми маємо на сьогодні.

Загальна історична топографія Чигирин ранньомодерного часу вивчена у працях В. Ленченка, Т. Бажанової, Г. Логвина, В. Вечерського, В. Капусти. Історія чигиринських церков досить докладно висвітлювалась у працях А. Перепелиці, загальну характеристику релігійної ситуації у Чигирині XVII ст. було дано у розвідці О. Попованової (Пискун).

Мета даної статті – проаналізувати плани і зображення Чигирин XVII ст., з'ясувати, яке місце займали культові споруди на топографічних планах Чигирин XVII ст., а отже, Церква – в політичному і громадському житті молодого української держави. Для дослідження топографічної ситуації міста ми спирались на план Чигирин 1678 р. (іл. 1), що входить до щоденника Патріка Гордона, рукопис якого є в Російському державному військово-історичному архіві у Москві (РДВІА), план Чигирин 1677 р. (іл. 2), який зберігається у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі серед донесень французького резидента в Стамбулі Шарля О. Нуантеля до короля Франції Людовіка XIV, малюнок «Облога Чигирин 1677 р.» (іл. 3), вміщений у літописі Самійла Величка² та на історико-архітектурну реконструкцію вигляду Чигирин XVII ст. Григорія Никоновича Логвина (іл. 4).

Чигирин на середину XVII ст. був розвинутим ремісничим містом, центром культурного, дипломатичного життя новоствореної української держави. Розташований Чигирин був на правому березі р. Тясмин і складався з укріпленої дерев'яно-земляної фортеці із мурованими бастіонами (Верхнє місто), розташованої на високій горі (названій у народі «Кам'яною» або «Замковою»). Нижнє місто (посад) знаходилося на першій надзаплавній терасі Тясмина біля північно-східного підніжжя «Замкової Гори» з боку річки.

Саме тут у Чигирині знаходилася родинна садиба Хмельницьких, закладена батьком Богдана – Михайлом Хмелем на початку XVII ст. Після ряду перемог козацького війська під проводом гетьмана Б.Хмельницького у національно-визвольній війні проти Речі Поспо-

литої (1648–1657) Чигирин стає фактично столицею Української козацької держави, а двір гетьмана – урядовою резиденцією³. За часів Б.Хмельницького і по його смерті у місті, крім звичайної житлової забудови, були великі двори козацької старшини, гетьманський палац, палац єпископа, «хороми Петранівського» коло Тясмину, а також кілька церков⁴.

План Чигирини зі щоденника Патріка Гордона є унікальним документом, який відображає містобудівну ситуацію і топографію знищеного Чигирини, містить зображення всіх оборонних споруд і деяких будівель міста, його церков (іл. 1)⁵.

За згадками турецького географа Евлії Челебі, на 30-і рр. XVII ст. у Нижньому місті нараховувалося 10 000 будинків критих дранню, та 27 дзвіниць⁶, хоча скоріше за все, він мав на увазі бані церков, та оборонні башти міських укріплень⁷. На кресленні зі щоденника П. Гордона реалістично зображені церкви міста Чигирини (за свідченням Павла Алепського їх у місті було п'ять⁸). Автор креслення передає індивідуальні риси архітектури того чи іншого храму, характерні для українського зодчества XVII ст. Назви цих церков можна встановити за історичними джерелами.

На території Верхнього замку зображено монументальний трибанный дерев'яний храм з масивним центральним куполом-восьмериком⁹. Про нього у Статейному списку царського посла полковника Василя Тяпкіна від 23 вересня 1677 р. говориться «соборная святая апостольская церковь святого чудотворца Николая»¹⁰. Також Миколаївська церква згадується у заповіті Івана Тихоновича Волевача 1650 р.¹¹

На терасі північно-східного схилу Замкової гори зображена кам'яна однобанна церква. В експлікації до плану Чигирини 1678 р. зі щоденника П. Гордона про неї сказано: «Кам'яна церква, в якій поховані архієпископ Тукальський та інші знатні особи»¹². Патрік Гордон зазначав: «Ділянка землі, де стояла кам'яна церква, присвячена Святим Апостолам Петру і Павлу, була дуже зручною для побудови бульверка, щоб захищати і куртини до замку, і ворота»¹³. Церква Петра і Павла згадується також у козацьких літописах.

Павло Алепський у описі своєї подорожі по Україні згадує назву ще однієї чигиринської церкви – «в честь Успіння Пресвятої Богородиці, що поряд з гетьмановим домом»¹⁴.

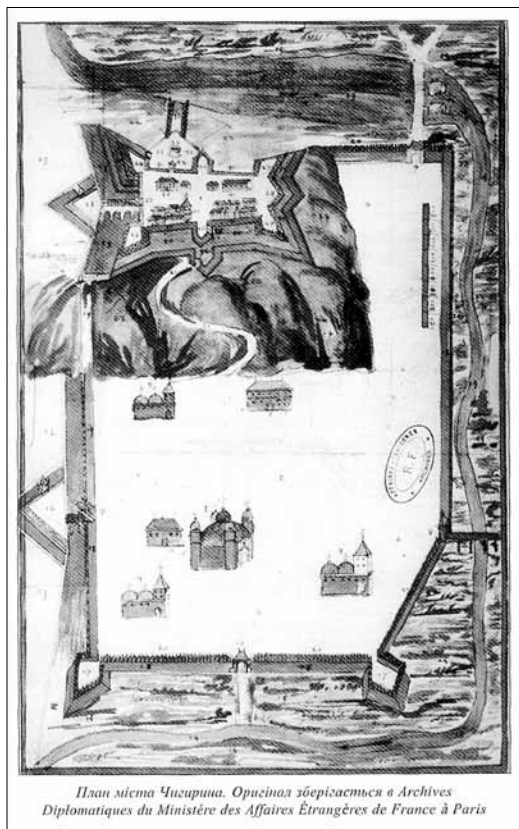
Гл. 1. План Чигирин 1678 року, що входить до щоденника Патріка Гордона, рукопис якого є в Російському державному військово-історичному архіві у Москві

го знаходяться у заповітах Тишка Волевача – «Пречиська» церква¹⁷ та Івана Волевача¹⁸.

У тестаменті Тишка Волевача, який датується 1600 р., є назва ще однієї церкви – Свято-Спаської: «Попам церков Свято-Спаської, Пречиської і Петровської на поминання по двадцяти кіп грошів та на церкви по сорок кіп на всіх трьох»¹⁹.

У літописі «Історія Русів» повідомляється, що у 1596 р. козацькі урядники Богун, Войнович і Сутига, повішені поляками, були урочисто поховані «в церкві Соборній Чигиринській Преображення Господнього з написом на гробах про безневинне їх страждання за батьківщину і віру Православну»²⁰. В подальшому, у джерелах XVIII – XIX ст. є згадки про Спасо-Преображенський храм, тому не можна із впевненістю сказати,

У рукописному Євангелії, яке зберігається у Державному Владимиро-Суздальському історико-архітектурному і художньому музеї-заповіднику (В-5636/80), на аркушах 119-121 міститься вкладний запис, зроблений близько 1610 р.¹⁵: «Сие евангелие правил сръбром Бут антон коношевич козак воиска запорозького за отпушение гръхов своих и за отца своего коноша. и за матеръ свою полагаю. до храму прѣстой Бѣи чигринской»¹⁶. Таким чином, маємо згадку про храм Пречистої Богородиці. Можливо, мається на увазі церква Успіння Пресвятої Богородиці. Але можна припустити, що це інший храм, так як інші згадки про нього

Іл. 2. План Чигирин 1677 року, який зберігається у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі серед донесень французького резидента в Стамбулі Шарля О. Нуантеля до короля Франції Людовіка XIV

ливо, одна й та сама церква), Свято-Спаська та Преображення Господнього (теж, можливо, назви однієї церкви), Воскресіння Христового та Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста.

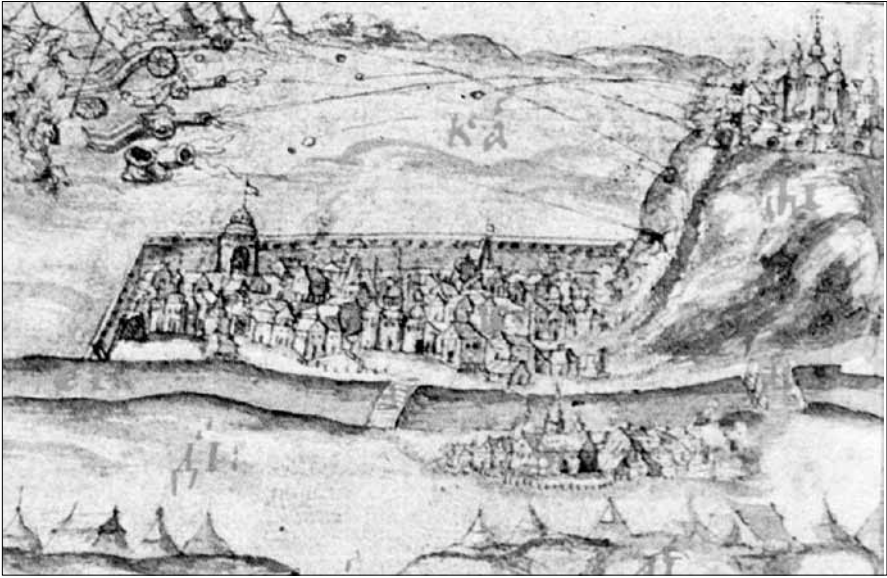
Плани та малюнок Чигирин XVII ст., а також реконструкція Г. Н. Логвина допомагають визначити місцезнаходження цих церков на топографічному плані міста. Хоча з абсолютною впевненістю мож-

чи у XVII ст. було дві церкви – Свято-Спаська і Преображення Господнього, чи це була одна церква.

У Статейному списку царського посла Івана Фоміна масмо згадку про ще одну чигиринську церкву: «...гетьман Богдан Хмельницький, вийшовши з дому свого, біля церкви Воскресіння Христового молебень слухав»²¹.

На малюнку «Облога Чигирин 1677 р.» (іл. 3) на Затясминській стороні зображена церква, яка згідно з дослідженнями наукового співробітника Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Алли Іванівни Перепелиці у XVIII ст. мала назву Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста²².

Таким чином, маємо наступні назви чигиринських церков XVII ст.: Миколаївська, Петра і Павла, Успіння Пресвятої Богородиці та Пречистої Богородиці (мож-

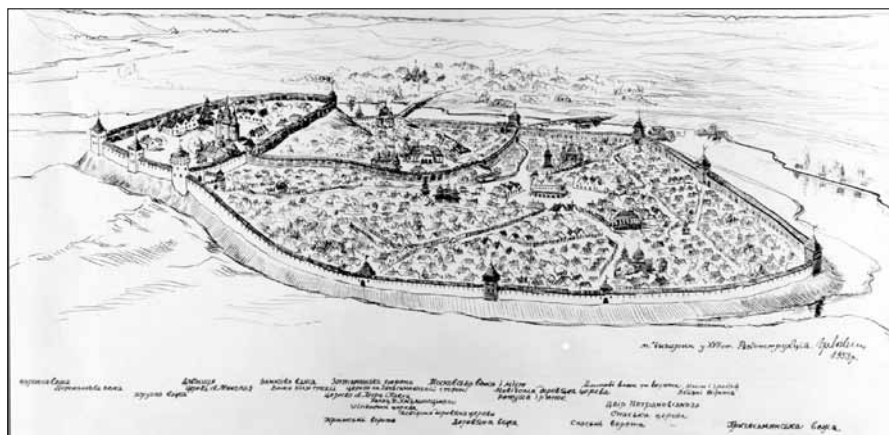
*Іл. 3. Малюнок «Облога Чигирини 1677 року»,
вміщений у літописі Самійла Величка*

на говорити про розташування лише двох церков. Так, історичні джерела вказують, що у Верхньому місті знаходилась церква Святого Чудотворця Миколая²³.

На схилі Замкової гори, на штучній терасі, розміщувалась церква Петра і Павла. Її ми бачимо на плані Чигирини зі щоденника Патріка Гордона (іл. 1) та на малюнку з літопису Самійла Величка (іл. 3). Розкопки 1989 – 1994 рр. під керівництвом П. А. Горішнього²⁴ та 2004 р. під керівництвом Г. А. Мудрицького²⁵ підтвердили розташування кам'яної церкви на штучній терасі Замкової гори, як це показано на кресленні. Також рятівні розкопки Д. П. Куштана і О. Пашковського вказують на те, що біля церкви був невеликий цвинтар²⁶. У 1993 р. поблизу церкви Петра і Павла досліджено підземну споруду (очолювала роботу загону Чигиринської археологічної експедиції Л. П. Сиволап). Про ці підземні споруди згадують і старожили Сирбу (в дівочтві Тетерюк) Катерина Яківна та Сирбу Федір Іванович. Катерина Яківна (1924 р. н.), будучи 9–10-річною дівчинкою, згадує підземний хід з південного захо-

ду гори, «під найвищу точку – шпиль гори, де зараз стоїть пам'ятник Б. Хмельницькому, при вході на стіні була викарбувана «Мати Божа» в людський зріст. Через метрів десять від входу була велика кімната, викладена каменем, в якій лежало зерно. Винести його звідти не було можливості, воно від давності розсипалося в руках»²⁷. Інший вхід під гору згадує її чоловік (Сирбу Федір Іванович), який власноруч забив його дерев'яними дошками, щоб обвали не зашкодили здоров'ю допитливим дітлахам. Вхід брав свій початок зі сторони сучасної церкви Петра і Павла. «Ці входи були по ширині, що могли тільки розминутися коні. З якого часу з'явилися ці ходи невідомо, залишається лише припускати»²⁸. Згідно з висновками дослідників²⁹, а також спираючись на дослідження Т. Бобровського³⁰, можна висловити припущення, що згадана підземна споруда була зародженням печерського монастиря, розвитку якого перешкодило знищення Чигирина у 1678 р.

Дещо нижче храму Петра і Павла на плані, вміщеному у щоденни-

Іл. 4. Історико-архітектурна реконструкція вигляду Чигирина XVII ст. Григорія Никоновича Логвина

ку Патріка Гордона, зображена дерев'яна церква, ймовірно, Успіння Пресвятої Богородиці (іл. 1). Про неї згадує Павло Алепський: «...нас провели до дерев'яної довгастої церкви, що поряд з гетьмановим домом»³¹. Те, що Алепський зазначає про церкву «довгаста», підштовхує до висновку, що церква була тризрубною, бо саме в таких церквах дій-

сно впадає в око їх довжина, завдяки композиції трьох зрубів, витягнутих в одну лінію. Над кожним зрубом здебільшого ставили баню. З опису інших церков України у книзі Павла Алепського можна вважати, що й Успенська церква в Чигирині була трибанною³². На малюнку з літопису Самійла Величка навпроти мосту видно високу тридільну церкву, яка, ймовірно, є Успенською (хоча, на думку деяких вчених, зокрема П. А. Горішнього, А. І. Перепелиці, це – Преображенська церква), а перед церквою – вільний простір (іл. 3). У 1993 – 1994 рр. Чигиринською археологічною експедицією під керівництвом П. А. Горішнього проводились розкопки стародавнього цвинтаря³³, який, ймовірно, і розміщувався біля Успенської церкви. Отже, співставивши дані стародавніх креслень, описів та сучасних археологічних розкопок, можна припустити, що Успенська церква знаходилась приблизно на місці сучасної каплиці Святої Покрови.

Згідно реконструкції Г. Н. Логвина, міський рів спускався від Верхнього замка вниз і тягнувся в напрямі до Тясмину (іл. 4). Згідно з описом, тут знаходились, починаючи від Тясмину в західному напрямку до Верхнього замка, такі укріплення: від дерев'яної Притясминської вежі тягнувся кам'яний мур до Спаських воріт і далі до другої дерев'яної вежі та до Кримських воріт, від Кримських воріт до Круглої вежі Верхнього замку, в якому, крім бастиону на краю горба, знаходилася Дорошенкова вежа³⁴. На реконструкції Г. Н. Логвина (іл. 4), на плані Чигирини зі щоденника Патріка Гордона (іл. 1), на плані з донесень Шарля Нуантеля (іл. 2) ближче до Тясмину та до кам'яного муру видно ще одну церкву. Ймовірно, це була Спаська церква. Її близьке розташування до одних із воріт міста дало назву Спаським воротам. Дослідниця Тетяна Бажанова припускає, що цю церкву видно і на малюнку, вміщеному у літописі Самійла Величка³⁵. Але більш логічно припустити, що на цьому малюнку ми бачимо дерев'яну церкву, яка розміщувалась на місці сучасного ресторану «Тясмин». Спаську церкву можна локалізувати на території сучасного заводу продтоварів (у центрі кварталу вулиць Дорошенка – Шевченка – Шмідта – Грушевського).

Цікавою є топографічна ситуація в центрі міста. На плані П. Гордона можна бачити дві високі будівлі, поруч три довгі споруди з двохстилими дахами (одне спарене), з вікнами на торцевих сторонах (іл. 1). Володимир Ленченко припускає, що це могло бути зображення гетьмансько-

го двору Петра Дорошенка. Таке розташування будинку П. Дорошенка підтверджує і план та експлікація до нього із донесень Ш. Нуантеля (іл. 2). На цьому плані також в центрі Чигирина можна бачити три церкви, розміщені неподалік одна від одної. Дві з них трибанні, в експлікації зазначені як церкви грецького обряду (одна з них, під горою – Успенська), і одна п'ятибанна – за експлікацією – кафедральна церква грецького обряду³⁶. На реконструкції Г. Н. Логвина в центрі Чигирина також бачимо три дерев'яні церкви: під горою – Успенська, дві інші позначені як «Невідома дерев'яна церква» (іл. 4). Одна з цих церков, ймовірно, була Воскресіння Христового, оскільки у Статейному списку царського посла Івана Фоміна відмічається: «...гетьман Богдан Хмельницький, вийшовши з дому свого, біля церкви Воскресіння Христового молебень слухав»³⁷. Отже, Воскресінська церква знаходилася неподалік від гетьманського будинку, найімовірніше, на центральній площі міста. Якщо локалізувати згадані церкви у сучасному Чигирині, то можна припустити, що Успенська церква знаходилась на місці каплиці Святої Покрови, одна з церков на місці ресторану Тясмин, інша – приблизно за магазином «Дитячий світ». Таке близьке розташування церков підтверджується і повідомленням зі щоденника Патріка Гордона: «Около часа пополудни одна из больших церквей в городе вспыхнула от зажигательного ядра. Потушить оную не удалось, и пожар, охватив ближайшие дома, вскоре так распространился, что гораздо большая часть города с тремя величавыми деревянными церквами обратилась в пепел. Жар был так жесток, что в иных местах казаки не могли устоять на стене»³⁸.

На планах Чигирина бачимо, що три вказані церкви збудовані навколо площі, яка є центральною площею міста, де знаходились ратуша (магістрат) та торгові ряди³⁹.

На малюнку з літопису Самійла Величка (іл. 3) та на реконструкції Г. Н. Логвина (іл. 4) на Затісминській стороні бачимо ще одну церкву з однією банею і сигнатуркою. Близьче до Тясмина видно житлову забудову. Навколо слободи огорожа із паль⁴⁰. Згідно з дослідженням Алли Іванівни Перепелиці, на Затясминській стороні було дві церкви – Введенська і Хрестовоздвиженська⁴¹. Дослідницею було встановлено, що культова споруда, зображена на малюнку з літопису С. Величка, була церквою Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста⁴². Введенської церкви на малюнках і планах Чигирина XVII ст. не видно, тому не можна сказати з

достовірністю, чи існувала вона у XVII ст., чи ні. Заперечити чи ствердити її існування можна лише, виявивши та дослідивши архівні матеріали.

Таким чином, за планами і малюнками Чигирини XVII ст. у місті налічувалось сім церков: Миколаївська – у Верхньому місті, Петра і Павла – на схилі Заркової гори, Свято-Спаська – біля Спаських воріт, Успенська, Воскресіння Христового і невідома – в центрі міста, Воздвиженська – на Затяминській стороні. Виникає питання – чому Павло Алепський згадує лише п'ять церков у Чигирині? Можна припустити, що мандрівник не об'їжджав усе місто, а Спаську церкву від центру міста чи від в'їзної дороги навряд чи було видно. Також, ймовірно, П. Алепський не врахував церкву на Затяминській стороні, оскільки вся слобода була ніби відокремлена від основної укріпленої частини міста. Мабуть, мандрівник згадав церкви, які побачив у центрі Чигирини: Миколаївську, Петра і Павла, Успенську, Воскресінську та одну невідому (ймовірно, Пречистенську або Преображенську).

У останній чверті XVII ст. Чигирин, у тому числі фортеця, неодноразово зазнавали руйнування внаслідок військових дій у часи Руїни. Після останньої облоги 1678 р. місто остаточно занепадає. Відроджується воно лише наприкінці XVIII ст. У 1792 р. йому повертаються колишні права та привілеї, у тому числі старовинний герб. В цей період, ймовірно, ще існувала квартальна розбивка міста, яка була у XVII ст. Але архітектура, яка була знищена у 1678 р., не була відновлена. З упевненістю можна сказати, що у народній пам'яті і в історичних документах збереглися назви церков Чигирини. І з відродженням міста деякі з них були відбудовані, хоча, можливо, зі зміщеною їх локалізацією. Але, коли у 1826 р. за проектом архітектора В. Гесте Чигирин було переплановано, то втрачено і його планування гетьманських часів.

Якщо врахувати, що згідно із науковою реконструкцією Чигиринського замку на 1678 рік, зробленою С. К. Кілессо, загальний периметр міста був приблизно 2690 метрів⁴³, то площа його була менше 30 га. При цьому в місті нараховувалося сім церков, до того ж на кресленнях вони виділені так само, як і гетьманські будинки та ратуша.

Таким чином, можна стверджувати, що Церква посідала не останнє місце у політиці українських гетьманів. Аналізуючи плани та зображення Чигирини XVII ст., виділені на них архітектурні об'єкти, можна зробити висновок про значний вплив релігійних інституцій на громадське

та політичне життя країни, на діяльність політиків того часу. Таке провідне становище Церкви відмічали не лише самі українці (літописці), але це помітно було і для іноземців: мандрівники, посли у своїх спогадах обов'язково відводили місце оповідам про церкви, релігійні обряди чи звичаї українців. До нас дійшли два плани Чигирини 1677 та 1678 рр., складені іноземцями, і на обох планах архітектурно виділені культові споруди. Сама архітектура, містозабудова, а також бачення її сучасниками дають змогу глибше зрозуміти суспільну думку, стан розвитку суспільства, його духовність, взаємодію Церкви і держави, а отже, допомагають глибше зрозуміти стан сучасної релігійної свідомості українського суспільства та шляхи взаємовпливу Церкви і держави сьогодні.

- ¹ Симич М. Суспільно значуща роль церкви в сучасних державотворчих процесах // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства: матеріали Міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. 28-29 травня 2014 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 37.
- ² Величко С.В. Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О.Шевчука. Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – С. 216.
- ³ Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – С. 38.
- ⁴ Логвин Г. Н. Чигирин – Суботів – К., 1954. – С. 31.
- ⁵ Ленченко В.А. История и топография Чигирин в XVII веке // Гордон П. Дневник 1677 – 1678; пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – С. 182.
- ⁶ Челеби Э. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. Том V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>
- ⁷ Попованова О.О. Православні храми середини XVII ст. у гетьманській столиці Чигирині // Свідок козацької слави: погляд крізь століття: Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». 1-2 серпня 2003 р. – Ч.: НДІТЕХІМ, 2004. – С. 110.
- ⁸ Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий; Післям. В. О. Яворівського. – К.: Ярославів Вал, 2009. – С. 244.
- ⁹ Ленченко В.А. История и топография Чигирин в XVII веке... – С. 182.
- ¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 13 (1677 – 1678). – Санкт-петербург:

- В типографії А. М. Котомина, 1884. – С. 325 (766 с.).
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437. – Арк.. П4-115 зв. (Духовний заповіт 1650 р. обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача, посвідчений рукою Богдана Хмельницького).
- ¹² Ленченко В.А. История и топография Чигирин в XVII веке... – С. 175.
- ¹³ Гордон П. Дневник 1677 – 1678 / пер., ст., примеч. Д.Г.Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – С. 85.
- ¹⁴ Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О.Рябий; Післям. В.О.Яворівського. – К.: Ярославів Вал, 2009. – С. 244.
- ¹⁵ Сас П. М. Рукописне «Євангеліє П.Сагайдачного» // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 169.
- ¹⁶ Там само. — С. 161.
- ¹⁷ Тестамент чигиринського козака Тишка Волевача, за яким він відписує усе своє майно дружині і дітям // Кривоший О. П. Традиції та повсякденне життя жінок України XVI – XVII ст. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – С. 50.
- ¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437. – Арк.. П4-115 зв.
- ¹⁹ Тестамент чигиринського козака Тишка Волевача, за яким він відписує усе своє майно дружині і дітям // Кривоший О. П. Традиції та повсякденне життя жінок України XVI – XVII ст. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – С. 50.
- ²⁰ Історія Русів / Пер. І.Драча; вступ.ст. В. Шевчука. – К.: Рад. Письменник, 1991. – С. 77.
- ²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 3 (1638–1657). – Санкт-Петербург: В типографии П. А. Кулиша, 1861. – С. 505.
- ²² Перепелиця А. І. З історії Хрестовоздвиженської соборної церкви м. Чигирин (початок XVII – середина XX століть) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга І. – Львів: Логос, 2007. – С. 716.
- ²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 13 (1677–1678). – С. 325.
- ²⁴ Горішній П. А. Археологічні дослідження в Чигирині // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: облредакція «Січ», 1995. – С. 121.
- ²⁵ Полтавець В. І., Мудрицький Г. А., Новик Т. Г. Звіт про виконання наукових археологічних робіт на території резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині в 2004 р. / НА НІКЗ «Чигирин». – Чигирин, 2004.
- ²⁶ Куштан Д.П., Пашковський О. А. Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2007 рік. – Черкаси, 2007. – С. 13.
- ²⁷ Матеріали польових досліджень Харченко Л. І. та Черниш І. В., записані від Сирбу Федора Івановича (1924 р. н.) та Катерини Яківни (1924 р. н.), проживаючих за адресою: м. Чигирин, вул. Кірова, 32.
- ²⁸ Там само.

- ²⁹ Сиволап Л. Г. Обстеження підземної споруди в Кам'яній горі. Додаток № 1 до звіту про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1993 р. // Горішній П.А., Нерода В.В. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1993 р. / НА НКЗ «Чигирин».
- ³⁰ Бобровський Т. А. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис) / Міністерство культури і туризму України, Науково-дослідний інститут пам'яток-охоронних досліджень. – К.: АртЕк, 2007.
- ³¹ Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник... – С. 244.
- ³² Логвин Г. Н. Чигирин – Суботів... – С. 22.
- ³³ Горішній П. А. Козацький цвинтар у Чигирині: поховальний обряд, антропология, археологічний матеріал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/npifznu/2009_26/26/gorishny.pdf.
- ³⁴ Логвин Г.Н. Чигирин – Суботів... – С. 30.
- ³⁵ Бажанова Т. Малюнок Чигирини з літопису Самійла Величка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №2. – С. 34.
- ³⁶ Ленченко В.А. Чигирин за планами та описами 1677 – 1678 років / В.А.Ленченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gua.convdocs.org/docs/219/index-45281.html>.
- ³⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 3 (1638 – 1657). – С. 505.
- ³⁸ Гордон П. Дневник 1677 – 1678 / пер., ст., примеч. Д.Г.Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – С. 63.
- ³⁹ Харченко Л.І. З історії Базарної площі в Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць / О.М.Титова (відпов. ред.), Біляєва С.О., Виногородська Л. І. [та ін.]; Наук.-досл. центр «Часи козацькі», Укр. т–во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. асоціація «Україна–Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. – Вип. 24. – С.286 – 290.
- ⁴⁰ Бажанова Т. Малюнок Чигирини з літопису Самійла Величка // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 37.
- ⁴¹ Перепелиця А.І. З історії Хрестовоздвиженської соборної церкви м. Чигирини (початок XVII – середина XX століть) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга І. – Львів: Логос, 2007. – С. 715.
- ⁴² Там само. – С. 716.
- ⁴³ Терновський В.І. Чигиринська фортеця // Українська козацька держава: історія та культура. Матеріали наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. Біла Церква. 13 – 14 квітня 1995. – Біла Церква, 1995. – С. 72/